

Explotació indirecta i progrés agrari: el conreu del cànem a Castelló (s. XVIII-XX)¹

per Samuel Garrido Herrero

En la segona meitat del segle XIX es va consolidar al País Valencià una agricultura de gran dinamisme, però molt distinta a les agricultures més avançades de l'Europa Atlàntica. Per a comprendre la lògica del seu funcionament, va argumentar R. Garrabou en un influent llibre publicat l'any 1985, resulta imprescindible considerar les especificitats de la realitat valenciana.² Permet això apreciar que el progrés agrari es podia aconseguir per una via distinta a la del «model anglès», i que decisions aparentment arbitràries estaven guiades per una determinada racionalitat econòmica. En aquest article s'analitzarà el perquè d'una d'aquelles decisions: la de fer servir una porció de les hortes més fèrtils per al conreu del cànem, un producte en total decadència.

En la línia encetada per Garrabou, E. Mateu i S. Calatayud han fet notar més recentment que dos dels conceptes habitualment utilitzats per a definir l'agricultura valenciana del segle XIX, *intensificació* i *mercantilització*, no presenten ambigüitat, però un tercer, *especialització*, necessita ser matisat. Entre altres motius, perquè territorialment l'especialització va adoptar una caracterització complexa, fins al punt que caldria més bé parlar de la juxtaposició o superposició d'especialitzacions comarcals i locals, en funció de múltiples condicionants cap dels quals no era absolutament determinant: elements climàtics i edafològics, factors socials, tradicions productives, facilitats de transport, proximitat a centres consumidors, etc.³ Aquesta observació ens és especialment oportuna, ja que el cànem tenia una importància marginal dins del conjunt de l'agricultura valenciana: l'any 1902 —quan ja havia experimentat un notable retrocés— ocupava 1.497

1. Aquest article s'inscriu en el projecte d'investigació PB95-1.100 finançat pel Ministeri d'Educació. Salvador Calatayud, Manuel Martí, José María Gómez, Jordi Planas, Otilia Martí i Jesús Millán van tenir l'amabilitat de llegir les seues primeres versions i fer interessants crítiques i suggeriments. També he d'agrair els comentaris dels avaluadors anònims de *Recerques*.

2. R. GARRABOU, *Un fals dilema. Modernitat o endarreriment de l'agricultura valenciana, 1850-1900*, València, Alfons el Magnànim, 1985.

3. E. MATEU i S. CALATAYUD, «La evolución de la agricultura valenciana: algunos aspectos (1840-1930)», a J. AZAGRA, E. MATEU i J. VIDAL (eds.), *De la sociedad tradicional a la economía moderna*, Alacant, Juan Gil-Albert, 1996, 101-124.

ha, que només representaven al voltant del 0,75% de la superfície total regada.⁴ Però el seu conreu estava concentrat (calcule que no menys del 75% de la producció) en tres zones molt delimitades, i cap al 1870 encara era la principal collita del regadiu de totes elles: Oriola, alguns municipis de l'Horta de València i la ciutat de Castelló.

La primera d'aquestes zones ha estat estudiada per J. Millán, mentre que ací ens centrarem en la tercera, que ja va rebre l'atenció de V. Sanz.⁵ Servirà això per a fer una indagació sobre les possibilitats de millora i les obstruccions al canvi en una agricultura majoritàriament pagesa dominada per la renda, com era al segle XIX la de l'horta de Castelló. El que es pretén en última instància, doncs, és utilitzar un observatori local per a abordar una qüestió d'indubtable importància per a la història agrària en general: la relació entre formes de tinença i progrés agrari.

1. *L'època daurada*

Castelló ja tenia a l'edat mitjana nombroses basses per al cànem. En el segle XVI Viciano va mencionar la importància que hi havia adquirit i Escolano tornaria a fer-ho al segle següent.⁶ A la darrerria d'aquest la ciutat disposava d'un sector artesanal no menyspreable —soguers i espartenyers— que l'utilitzava com a matèria primera,⁷ però va ser al set-cents quan la producció es va disparar, en resposta als estímuls provinents del mercat. D'una banda, va créixer la demanda espanyola, però simultàniament l'augment de la població va fer que les plantes tèxtils fossen desplaçades per productes alimentaris d'alguns llocs on s'havien cultivat.⁸ Com a resultat els preus van experimentar una tendència a l'alça, que es va accelerar a partir dels anys centrals de la centúria a causa de la intervenció de la Marina Reial.

Cada un dels tres departaments navals espanyols va tenir aleshores les seues pròpies fàbriques d'eixàrcies i lones. La de Cadis utilitzava el cànem de Granada; la del Ferrol el d'Aragó i Navarra, a més de fer abundants importacions del Bàltic; i la de Cartagena el del País Valencià i Catalunya, combinat amb alguna importació

4. DIRECCIÓN GENERAL DE AGRICULTURA (DGA), *Noticias estadísticas sobre la producción agrícola española*, Madrid, 1902, 27; DGA, *El regadio en España*, Madrid, 1904. La província d'Alacant tenia 608 ha sembrades de cànem (0,9% del regadiu); Castelló, 471 (1,56%); València, 418 (0,41%). Reunien el 29% de la superfície espanyola de cànem i produïen el 33,5% de la fibra.

5. J. MILLÁN, *El poder de la tierra. Movilidad social, formas de explotación y articulación política en el proceso de cambio de la sociedad agraria, 1830-1890*, memòria d'investigació inèdita, 1990. V. SANZ, *D'artesans a proletaris. La manufactura del cànem a Castelló (1732-1843)*, Castelló, Diputació, 1995.

6. A. LÓPEZ GÓMEZ, «Evolución agraria de la Plana de Castellón», *Estudios Geográficos*, 67-68, 1957, 336.

7. J. CASEY, «Tierra y sociedad en Castellón de la Plana, 1608-1702», *Estudios*, 7, 1978, 13-46.

8. J. PIQUERAS, «El fomento de las plantas textiles en la España Ilustrada», *Cuadernos de Geografía*, 50, 1991, 247-262.

italiana.⁹ Al contrari del que sovint s'ha escrit, Castelló no gaudia de cap monopoli per a l'abastament de l'arsenal de Cartagena, que també feia compres importants, com a mínim, a l'Horta de València i a Balaguer.¹⁰ Però com partia d'unes condicions molt favorables es va convertir en un dels seus principals proveïdors. Per començar, el cànem era un cultiu de certa complexitat —i que requeria per tant uns «coneixements acumulats»— que ja hi era ben conegut des d'antic. En segon lloc, se'n feia un abundant consum local que donava una estabilitat a la demanda. A més, la fibra de Castelló era d'una especial bona qualitat, per les característiques físiques de la seua horta.¹¹ Finalment, expandir l'àrea que ocupava a penes hi repercutia en un descens de la producció d'aliments, perquè es cultivava en combinació amb cereals, fesols i hortalisses, en unes rotacions que quasi no deixaven descansar la terra. La més usual durava dos anys i proporcionava quatre collites: cànem/fesols//blat/fesols.

Segons J. P. Merino, les compres de la Marina hi van començar el 1748, i dos anys després va passar a embargar, igual que feia a altres llocs, una part —variable cada any, però sempre substancial— de la collita, que pagava al comptat. Aquestes vendes forçades van originar de seguida un munt de protestes dels gremis que se sentien perjudicats. Com a conseqüència d'un memorial elevat el 1759 pel Gremi de Soguers de Castelló, el rei va decidir —sembla que l'any 1760— que «*continúen los acopios de las cosechas del Reyno por cuenta de la Real Hacienda en los mismos solos términos que qualquiera particular, sin que intervenga embargo, apremio, ni preferencia*».¹² Però el 1782 es va disposar que en temps de guerra els llauradors no fessen vendes a particulars fins que l'Armada els hagués adquirit el que considerés necessari.¹³

És probable, doncs, que malgrat la disposició del 1760 els embargaments tornessen a establir-se de manera més o menys permanent. Però cal tenir present que recórrer a aquest procediment implicava que els beneficis que proporcionaven els preus de requisita no podien ser molt més baixos dels que era possible obtenir dedicant la terra a productes alternatius, perquè en cas contrari hauria disminuït l'àrea sembrada de cànem. A causa dels desajustaments entre l'oferta i la demanda de fibra provocats per les vendes forçades, però, la porció de la collita que quedava a la lliure disposició de l'agricultor —i la que aconseguien ocultar els qui s'arriscaven a patir-ne les penes— podria ser venuda sovint a uns preus molt superiors als de l'Armada. No és estrany, per tant, que durant els últims

9. J. P. MERINO, «Cultivos industriales: el cáñamo en España (1750-1800)», *Hispania*, 131, 1975, 567-584.

10. E. BURRIEL, *La Huerta de Valencia, zona sur*, València, Alfonso el Magnánimo, 1971, 519. M. ATIENZA, «El cáñamo», *Gaceta Agrícola del Ministerio de Fomento*, 19, 1881, 726.

11. S'entén per horta l'àrea regada pel riu Millars; en general, la capa de terra hi és profunda i compacta. El cànem castellonenc provenia majoritàriament d'allí, però també se'n produïa una part —de pitjor qualitat— a la marjal, una zona d'antics aiguamolls, de terra més solta, que rega dels canals de drenatge.

12. J. P. MERINO, «El fomento...», 572-573.

13. Arxiu Municipal de Castelló (AMCs), carta, amb firma il·legible, del 17-VII-1782, caixa 1.1.3.4-

1. Tota la documentació de l'arxiu referida al cànem que cite està en aquesta caixa.

anys del segle XVIII la intervenció d'aquesta provoqués abundants protestes.¹⁴ Però caldria saber qui les protagonitzava, perquè el seu sentit seria molt distint si eren els productors o els consumidors. Les requises podien ser molestes per als primers, però existia el convenciment que era la Marina la que assegurava l'auge de la producció. Pot citar-se com a indici que normalment els contractes d'arrendament escripturats es feien «a todo riesgo y fortuna», però en un dels estudiats per M. J. Gimeno —que no n'indica la data— es diu que les 5 lliures per fanecada (0,083 ha) a pagar per l'arrendatari baixarien a 4 lliures i 15 sous si algun any no s'hi feien compres oficials.¹⁵ Aquestes van cessar en alguna data compresa entre 1805 i 1815, i en el futur l'etapa anterior seria per sempre recordada com la de l'edat d'or dels llauradors.¹⁶

La interpretació que estem oferint d'aquell procés divergeix radicalment de la proporcionada per V. Sanz, que és resumida d'aquesta manera per M. Baldó, el seu prologuista: «[...] Sense la relació social de l'emfiteusi [...] no entendríem la peripècia històrica del conreu del cànem. [...] Per a mantenir el dret a treballar la terra calia pagar-li al rei una renda en forma de càrregues de cànem. Poble a poble el rei i senyor imposava quotes obligatòries de càrregues de cànem, i els censataris venien obligats a produir per a poder-les cobrir...»¹⁷ Exposaré tot seguit les meues objeccions a aquesta tesi.

Com que Castelló era un municipi de reialenc, Sanz i Baldó parteixen de la suposició que la immensa majoria dels seus llauradors eren emfiteutes del rei. Però no hi ha absolutament cap prova del fet que pogués ser així, i tot sembla per contra indicar que al terme de la ciutat, com a tot el reialenc valencià, dominava aclaparadorament la propietat alodial.¹⁸

D'altra banda, les requises es feien a tots els municipis de la governació en què —en menor mesura que a la capital— es cultivava cànem.¹⁹ en pobles de

14. Com indica V. SANZ, *D'artesans...*, 39.

15. M. J. GIMENO, «Los arrendamientos de tierras a corto plazo», *UNED en la provincia de Castellón*, 2, 1983, 138.

16. «Cuando la Rl. Marina Española estava en su pujanza era grande la extracción de cáñamo de este país [...]. Mas siguiendo la Rl. Marina su decadencia, sucedió también la del precio del cáñamo [...]. La crecida y segura extracción de su cáñamo que por muchos años vio este pueblo le inclinó más y más de cada día a su cultivo; y si bien entonces y desde muy antiguo fue una cosecha principal y general en toda la huerta, creció después más estendiéndose en el día a otros terrenos en que pocas veces o nunca se había cultivado». AMCs, «Proyecto para aumentar el precio y asegurar la salida del cáñamo de Castellón de la Plana», 1834. Encara s'hi afegia: «Cuando el labrador vendía el cáñamo a 60, 70, 80, 90, 100 y 120 rs. la @, pues a este precio llegó a subir, se reunían en poder de los cosecheros 6.000.000; y entonces llenos de dinero pagaban a los dueños de las tierras puntualmente los arriendos, acudían a los plazos del Rl. Equivalente, cubrían los demás gastos domésticos y aun disponían de pingües sobrantes a su voluntad.» El 1834 es pagava l'arrova a 36-40 rals. El final de les compres oficials entre 1805-1815 l'indica, a nivell general, J. P. MERINO, «El fomento...», 576.

17. V. SANZ, *D'artesans...*, 12.

18. M. ARDIT, *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, Curial, 1993, 2 vols. Sobre Castelló: O. MARTÍ ARNÁNDIZ, *Un liberalismo de clases medias. Revolución política y cambio social en Castelló de la Plana (1808-1858)*, Castelló, Diputació, 1998; C. DOMINGO, *La Plana de Castellón*, Castelló, Caja de Ahorros, 1983.

19. De les 38.208 arroves que F. M. NIPHO (*Correo general de España*, Madrid, 1770, 185-201) indica que es produïen a la governació, el 93% procedia de Castelló. A. J. CAVANILLES (*Observaciones*

reialenc (Castelló, Vila-real i Borriana), però també a Almassora (senyoria eclesiàstica) o a Nules i Borriol (senyories laiques).

En tercer lloc, els bans en què el governador les ordenava anaven adreçats a tots els productors, sense importar que fossen o no emfiteutes d'algú. El procediment seguit va ser sempre el mateix, si més no en la dècada de 1750: a partir de les declaracions de la superfície sembrada, primer es calculava la collita total; les exigències de l'Armada determinaven la porció d'aquesta que calia requisar; s'obtenia així el percentatge, idèntic per a tots, que s'embargava a cada productor: la meitat de la producció els anys 1751 o 1753, però les dues terceres parts el 1757.

A l'últim, la documentació conservada a l'arxiu municipal no indica que ningú s'hagués vist mai obligat per les autoritats o pel comissionat que l'Armada tenia a Castelló a sembrar cànem. Sí que s'hi van fer nombroses incitacions.

Però que les forces del mercat —encara que fos un mercat fortament controlat— actuessen com a motors de l'expansió set-centista no significa, és clar, que ens trobem davant d'uns agents econòmics —els llauradors productors— que sempre podien prendre lliurement la decisió de què cultivar. Només significa que la contraposició «rei-senyor»/«massa de vassalls camperols» té un escàs poder explicatiu, perquè a finals de l'Antic Règim la societat castellonenca ja comptava amb una estructura de classes molt diferenciada. I, per tant, amb unes relacions de domini i dependència d'una complexitat impossible d'encabir dins d'un esquema bipolar com el que V. Sanz proposa.

Segons les dades que facilita C. Domingo —que crec que cal contemplar amb desconfiança, però que serveixen per a proporcionar una idea—, l'any 1777 la propietat del terme es distribuïa de la següent manera:²⁰

	<i>prop.(%)</i>	<i>superf.(%)</i>
fins a 1 ha	48,8	8,1
1,1-5 ha	36,4	31,4
5,1-20 ha	13,2	39,1
més de 20 ha	1,6	21,4

Els majors propietaris tenien una bona part de la seua terra —explotada quasi sempre de manera directa— en el secà del municipi, mentre que en el regadiu (tant a l'horta com a la marjal) predominava la petita explotació, ja que, a més d'abundar-hi la micropropietat pagesa, la majoria dels propietaris acomodats recorrien a l'arrendament per a cultivar el terreny que hi posseïen. Igual que segurament passaria amb la seda —l'altra de les «velles» especialitzacions comercials del regadiu valencià, que també tenia una certa presència a la Plana— és altament probable que una gran quantitat d'aquells petits llauradors adoptessen

sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia, Madrid, Imprenta Real, 1795, I, 56 i 104-114) atorga a la Plana una collita d'unes 102.000 arroves, el 78% de les quals eren de la capital.

20. C. DOMINGO, *La Plana...*, 157.

el cànem de manera forçada. Però la causa no era cap «coerció feudal», sinó el pes de la renda, perquè els nombrosos arrendataris solien dependre de la venda del cànem per a pagar el lloguer de les terres que treballaven.

Com en altres llocs valencians,²¹ sovint serien els mateixos propietaris els qui imposarien què calia plantar, per tal d'evitar que els cultivadors pagesos mancats de recursos es dediquessin a produir articles de subsistència que poguessen fer perillar la percepció de la renda. Encara no s'ha fet cap anàlisi sistemàtica dels contractes d'arrendament escripturats als protocols castello-nencs, però en la mostra del segle XVIII estudiada per M. J. Gimeno abunden les mencions al cànem.²² No era excepcional, per exemple, que l'arrendatari fos obligat a portar la terra «*amedianada, esto es, la mitad de trigo y la otra mitad de cáñamo*». També coneixem el cas dels Lloréns,²³ una família vila-realenca, que explotava la terra per mitjà d'arrendaments a curt termini (4-6 anys), que entre 1764 i 1840 sempre va fer constar als contractes de la seua finca més important l'obligació de cultivar-hi cànem: els tres arrendataris —diu el de 1764— «*deben hazer lo menos cada año 14 hanegadas de cáñamo, alternando trigo y cáñamo en 30 hanegadas*».

Si la renda va ser una de les vies fonamentals per a la penetració del capitalisme en el camp valencià, la relació entre renda i cànem sembla haver estat a Castelló, doncs, especialment intensa.

2. L'evolució de la producció

Com es desprèn de la informació reunida al *quadre 1*, la ciutat ja produïa un gran volum de cànem abans que l'Armada hi comencés a fer compres. Però sembla que Vela incorre en una gran exageració quan afirma que algun any s'hi havien collit «*muy cerca de cien mil arrobas*».²⁴ Segons Jaubert,²⁵ al començament del segle XIX els rendiments del cànem castellonenc eren de 5 a 6 arroves per fanecada (773-927 kg/ha). Suposant que ja s'havien aconseguit quan Vela escriu, una producció de 100.000 arroves hauria requerit una superfície de, com a mínim, 1.417 ha anuals, però el terme de Castelló només tenia llavors unes 1.750 ha d'horta i el cànem formava part d'una rotació biennal. Són més creïbles

21. S. CALATAYUD i J. MILLÁN, «Un capitalisme agrari amb 'rendistes' i 'camperols'», *Estudis d'Història Agrària*, 10, 1994, 27-56. A. PONS, «Els contractes d'arrendament al País Valencià», *Estudis d'Història Agrària*, 8, 1990, 175-199.

22. M. J. GIMENO, «Los arrendamientos...». De la mateixa autora, *La oligarquía urbana de Castelló en el siglo XVIII*, Castelló, Ajuntament, 1990, 67-77.

23. V. GIL VICENT, «Carlisme i societat a la Borriana de la revolució liberal, 1833-1840», *Burriana en su historia*, Borriana, Ajuntament, 1991, II, 363-364. Del mateix autor, *Una societat trencada*, Vila-real, Ajuntament, 1989, 83-84.

24. J. VELA, *Idea de la perfecta religiosa en la vida de la ven. Madre Sor Josepha María García*, València, Bordázar, 1750, 17.

25. JAUBERT DE PASSÀ, *Canales de riego de Cataluña y Reino de Valencia*, València, B. Monfort, 1844, I, 132n.

les 40.075 arroves que s'indica per a l'any 1748; per a obtenir-les hauria calgut destinar-hi almenys la tercera part de l'horta.

QUADRE 1
La producció de cànem a Castelló

any	arroves	any	arroves
1748	40.075	c.1788	50.000
c.1750	100.000	c.1792	80.000
1752	28.670	c.1810	78.000
1753	49.016	1818	31.618
1755	19.397	1834	50.000
1756	41.500	1873	67.427
1757	31.434	1889	69.875
1758	40.847	1890	73.400
1769	35.418	c.1914	62.111
c.1770	40.000	1945	18.000

Fonts: 1848: J. A. BALBÁS, *El libro de la provincia de Castellón*, Castelló, Armengot, 1892, 292; 1750: J. VELA, *Idea de...*, 17; 1752-1758: J.P. MERINO, «El fomento...», 754n.; 1769: F. M. NIPHO, *Correo general...*, 185; 1770: J. A. TOMÁS CARPI, *La lógica del desarrollo económico: el caso valenciano*, València, Prevasa, 1985, 864; 1788: A. PONZ, *Viage de España*, Madrid, Vda. Ibarra, 1788, XIII, 134n.; 1792: A. J. CAVANILLES, *Observaciones...*, I, 103; 1810: A. LABORDE, *Itinerario descriptivo de las provincias de España*, València, Cabrerizo, 1826; 1818: AMCs, *Padró de riquesa de 1818*; 1834: AMCs, «Proyecto para aumentar...»; 1873: B. MUNDINA, *Historia, geografía y estadística de la provincia de Castellón*, Castelló, Rovira, 1873, 203; 1889: *Guía oficial de Castellón*, Castelló, Soto, 1889, 124; 1890: J. A. BALBÁS, *El libro...*, 292; 1914: C. SÁRTHOU, *Geografía general del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, Barcelona, Martín, 1914, 356; 1945: C. MELIÀ, *Industrias del vestitr...*, 23.

Aparentment, l'entrada en escena de l'Armada el 1748 no va repercutir durant les tres o quatre dècades següents en cap increment espectacular de la producció, que és possible que s'hagués apropiat amb les 49.000 arroves de 1753 a un sostre que tan sols se superaria cap al 1790, quan van augmentar les extraccions i es van disparar els preus. Va ser llavors quan es va produir l'explosió: al voltant de 80.000 arroves entre els anys finals del XVIII i els primers del XIX, obtingudes a costa de totes les altres collites, fins al punt que «*miraron los labradores con muy poco interés todo lo demás, [...] arrancando las moreras por la sola razón de que bajo sus ramas crece a poca altura el cáñamo*».²⁶

Arran de l'enfonsament dels preus després de la retirada de la Marina, la producció havia baixat a 50.000 arroves l'any 1834, quan l'Ajuntament va demanar una pujada dels aranzels amb l'argument que «*el cáñamo extranjero inunda las Fábricas de Cataluña y otros puntos de la península, y los mismos fabricantes que harían grande extracción de aquí dejan de hacerla más y más cada día*,

26. AMCs, «Proyecto para aumentar...», 1834.

*y si no han cesado enteramente es por cierta calidad preferente que se encuentra en nuestros cáñamos.*²⁷

També gràcies a les adquisicions de l'Armada, entre 1780 i 1794 la collita de cànem de la Vega de Granada havia passat de 44.000 a 282.000 arroves, però la crisi del conreu en els primers anys del segle XIX va fer tornar molts agricultors granadins als cultius tradicionals de subsistència.²⁸ Per contra, els castellonencs van tractar de renovar els vincles amb el mercat reimpulsant el negoci de la seda.²⁹ I el cànem va continuar sent per molt de temps la principal font de riquesa de la seua horta, cosa possible perquè en una data que no conec —però que cal segurament situar en la mateixa dècada de 1830— va ser erigida la barrera aranzelària que l'Ajuntament demanava.³⁰

Durant els anys centrals del segle XIX 2.300 ha del terme —és a dir, la immensa majoria de l'horta (que comprenia llavors unes 2.100 ha) i una part de la marjaleria— estaven dedicades a l'alternativa de què formava part la planta tèxtil.³¹ A mitjan dècada de 1850 l'epizootia de la pebrina va fer que tornessen a arrancar-se gairebé totes les moreres, de manera que es va reforçar la dependència del cànem de l'economia local. Però el cànem castellonenc —com tot l'espanyol— no era competitiu a escala europea, com es va posar en evidència quan l'any 1865 es va rebaixar l'aranzel.³²

A partir d'aleshores va entrar en una lenta però imparable agonia, amb algun reviscolament conjuntural. L'àrea que ocupava en exclusiva l'any 1871 continuava sent de 1.300 ha,³³ i viuria un bon moment al llarg de l'última guerra carlina gràcies a l'auge de la indústria espartenyera de la Plana. Però a l'acabament del conflicte van reaparèixer els problemes, agreujats pel fet que altres fibres d'importació més barates, en especial el jute, van començar a expulsar-lo de la fabricació d'espartenyas, sacs o tela d'inferior qualitat: era un conreu «ruinós» que calia abandonar com més aviat millor.

27. *Ibid.*

28. Segons P. TEDDE, «Sobre los orígenes históricos del subdesarrollo andaluz: algunas hipótesis», en N. SÁNCHEZ-ALBORNOZ (comp.), *La modernización económica de España, 1830-1930*, Madrid, Alianza, 1985, 308. Les dades sobre l'anterior evolució de la producció les prenc de J. PIQUERAS, «El fomento...», 253.

29. AMCS, «Proyecto para aumentar...», 1834. Al Diccionari de MADRÓZ es deia de Castelló que «de pocos años a esta parte se nota una extraordinaria plantación de moreras».

30. L'any 1841 el cànem estranger pagava uns drets de duana equivalents al 40% del seu valor i hi va haver un intent —que amb tota probabilitat no va prosperar— de rebaixar-los al 25%; F. A. MARTÍNEZ GALLEGU, *Desarrollo y crecimiento. La industrialización valenciana, 1834-1914*, València, Conselleria d'Indústria, 1995, 77. J. MILLÁN (*El poder...*) situa precisament en la dècada de 1830 el despegament de la producció al Baix Segura.

31. J. RIBELLES COMÍN, *Intereses económicos, agrícolas, industriales y mercantiles de Castellón*, Barcelona, Altés, 1905, 155.

32. Va passar de 26 a 3,3 ptes./q. Segons la *Liga de Contribuyentes* de Castelló, aquesta rebaixa condemnava el cànem espanyol a desaparèixer. No va ser així perquè l'any 1869 l'aranzel va pujar a 10 ptes./q, «pero esa cifra es completamente insuficiente para proteger a esta producción contra la importación extranjera». Escrit de 1893 reproduït a J. RIBELLES, *Intereses...*, 154.

33. *El Centinela Federal* (Castelló), 21-XII-1871, 1.

Certament, va anar abandonant-se, però no de manera ràpida. Ajudat per la depreciació de la pesseta en relació a la lira,³⁴ al començament de la dècada de 1890 encara competia amb la taronja per a continuar sent la principal collita local, amb una certa desesperació de les forces vives castellonenques, perquè per aquells moments el molt més rendible taronger ja quasi havia adquirit la categoria de monocultiu a les hortes de Vila-real i Borriana i duia camí de fer-ho a les d'Almassora i Nules, els altres quatre pobles de la Plana que regaven del Millars.

Cap al 1900 la batalla ja havia estat guanyada per la taronja, però el cànem continuaria ocupant un tros considerable de la millor terra durant les dues dècades següents:³⁵

	<i>sup. (ha)</i>	<i>fibra (q)</i>
1902	471	5.840
1904	1.017	-
1911	558	7.753
1913	558	-
1914	667	-
1922	977	11.480

Les dades de 1904 no són creïbles i és possible que algunes de les altres també estiguen exagerades. Per a calcular l'àrea sembrada cada any el enginyers dividien per dos la superfície on es feia la rotació en què hi intervenia, però en realitat el cànem havia perdut molt del seu antic protagonisme dins l'alternativa i —com els mateixos enginyers indiquen— era bastant habitual que no ocupés la totalitat de la parcel·la l'any que era cultivat. Malgrat ser també molt elevada, la xifra de 1922 sembla més versemblant, perquè durant els anys de la Primera Guerra Mundial i els immediatament posteriors les cotitzacions van experimentar un considerable augment.³⁶ Quan el 1924 van tornar a caure el cànem castellonenc va entrar en la recta final de la seua existència. Després d'haver-se deixat de plantar en la dècada de 1930, va reaparèixer a l'acabament de la guerra civil gràcies

34. El 1893 s'importava poc cànem italià a causa de «la elevación [...] de los cambios, que representan un recargo no menor de 18 pesetas por cien kilos, además del arancelario». Però el mateix 1893 els productors es van mobilitzar per a impedir una rebaixa aranzelària; J. RIBELLES, *Intereses...*, 154 i 149-151.

35. La informació és sobre tota la província de Castelló, però ja sabem que la immensa majoria de la superfície cultivada estava en la capital. Prové, respectivament, de DGA, *Noticias estadísticas...*, 1902, 23; DGA, *El regadío...*, 1904, 151; A. ALCARAZ, *Estudio de la riqueza que en España representa la producción media anual de los cultivos hortícolas propiamente dichos y de las plantas industriales*, Castelló, Servei Agronòmic, 1911, manuscrit; F. PALACIOS, *Estudio de la riqueza que en España representa la producción media anual de cereales y leguminosas, de los productos de la vid y del olivo y aprovechamientos diversos*, Castelló, Servei Agronòmic, 1913, mecanografiat; F. PALACIOS, *Estudio de los antecedentes preliminares relativos al conocimiento de las condiciones en que se desenvuelve el cultivo cereal en la provincia de Castellón*, Castelló, Servei Agronòmic, 1914, 35, mecanografiat; DGA, *Avance estadístico de la producción agrícola en España*, Madrid, 1923, 336.

36. *Primer Congreso Nacional del Cáñamo*, València, Cámara Oficial Agrícola, 1927, 39-41.

a l'aïllament del mercat espanyol,³⁷ però als anys 50 es va acomiadar definitivament de l'hor-ta. Havien calgut vora de cent anys, en conclusió, per a eliminar un cultiu que havia entrat en crisi cap al 1865 i que des de molt abans ja necessitava de la protecció aranzelària per a poder subsistir.

3. *Les raons de la persistència*

¿Significa això que el gran dinamisme de l'agricultura local s'havia transformat en rutina? Molts castellonencs pensaven que sí, però cal posar-ho en dubte. D'entrada, perquè la de trobar-li un substitut es va revelar una labor especialment complicada.

Una substitució problemàtica

A la resta del regadiu de la Plana, la superfície ocupada pel taronger va començar a créixer de manera significativa des de 1840-1850, i va avançar a ritme espectacularment ràpid a partir dels primers anys de la dècada de 1870.³⁸ Però a Castelló, per uns motius que posteriorment considerarem, cap a 1880 encara es creia de manera majoritària que els cítrics no eren una bona solució per als problemes de la seua horta. Com que eren molt més exigents en aigua que les rotacions del cànem i els recursos hídrics del Millars ja estaven aprofitats al màxim, les hortalisses no es consideraven tampoc una alternativa viable.³⁹ Així les coses, es van fer provatures amb altres productes comercials de major exotisme, però sempre amb resultats poc satisfactoris.

El principal assaig va tenir com a protagonista la canyamel. En la segona meitat de la dècada de 1870 es va pretendre aclimatar-la en diverses localitats del litoral valencià.⁴⁰ Les primeres proves a Castelló les va fer la Junta Provincial d'Agricultura l'any 1875. Tot seguit el Servei Agronòmic va iniciar una campanya de propaganda recomanant la seua adopció, i la intervenció d'un gran propietari i polític moderat, José Miquel Polo, va ser segurament decisiva per a convèncer els llauradors: el

37. C. MELIÀ, *Industrias del vestir de la provincia de Castellón*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura, 1974, 23.

38. S. GARRIDO, «El conreu del taronger a la Plana de Castelló: agricultura comercial, propietat pagesa i treball assalariat (1850-1930)», *Estudis d'Història Agrària*, en premsa.

39. La influència de les disponibilitats d'aigua sobre l'orientació productiva de la comarca és considerada amb més detall a l'article citat en la nota anterior. En alguna ocasió es va argumentar que la inviabilitat de cultivar hortalisses a gran escala també estava provocada per l'absència de grans centres consumidors propers (la ciutat de València ja n'estava ben abastada per la seua horta), ja que era molt arriscat que un article d'aquestes característiques dependís totalment de les exportacions; per exemple, A. ALCARAZ, *Noticia agronómico-estadística acerca de las plantas hortícolas propiamente dichas en la provincia de Castellón*, Castelló, Servei Agronòmic, 1905, manuscrit.

40. A. LÓPEZ GÓMEZ, «La caña de azúcar en Valencia y las variaciones climáticas», *Estudios Geográficos*, 128, 1972, 399-423. D. GORDILLO, «Cultivo de la caña de azúcar en la provincia de Castellón», *Gac. Agr. Mtn. Fomento*, 4, 1877, 561-575.

1877 ja hi havia plantades de canyamel unes 58 ha —25 de les quals, explotades per mitjà d'arrendataris, eren propietat de Miquel— i 200 l'any següent.⁴¹ Però les fortes gelades dels hiverns de 1878 i 1879 van fer malbé la collita. A molt més petita escala, va continuar cultivant-se durant els primers anys 80, però després dels desastres meteorològics s'havia arribat a la conclusió que el clima de la Plana no era adequat per a la canyamel, de manera que *«no se ve nada por ahora que pueda sustituir al cáñamo»*.

L'any 1886 es va pensar en el rami. La Diputació va enviar un enginyer a estudiar les plantacions existents a Torroella de Montgrí. En tornar va començar a aclimatar-lo i un periòdic local va magnificar els seus suposats avantatges.⁴² Un gran terratinent, el baró de la Pobla, va continuar els experiments: unes mostres d'aquesta fibra li van servir per a obtenir una medalla en l'Exposició Provincial de Castelló de 1887, on també es va presentar una agramadora de rami, i tornaria a ser guardonat pel mateix motiu en l'Exposició Universal de Barcelona de 1888.⁴³ Però no sembla que trobés molts imitadors, perquè el rami presentava diversos inconvenients: ocupava la terra de manera exclusiva i tardava quatre anys a entrar en plena producció; per a fer les plantacions convenia utilitzar rizomes, que eren cars i difícils d'obtenir; i —sobretot— el desfibrat era molt complex i exigia una maquinària cara que estava fora de les possibilitats dels petits agricultors.

També es van fer proves amb l'ortiga tèxtil i amb l'anomenat *arròs de secà*. Va haver qui va tractar de recuperar la seda. El 1898 es va fer una campanya per a aconseguir la llibertat del conreu del tabac. Al començament del segle xx el Gremi de Llauradors de Sant Isidre va pretendre aclimatar el cotó al seu camp de pràctiques. I els enginyers del Servei Agronòmic eren partidaris d'una eixida més original: l'opi.⁴⁴ Malgrat les reticències inicials, però, la solució acabaria sent el taronger.

L'adopció de la taronja

Des de la nostra perspectiva actual, podria considerar-se que el triomf del taronger era una cosa inevitable, però per als contemporanis, que havien de

41. E. MARTÍN BONISANA, *Informe sobre el estado actual de la agricultura en la provincia de Castellón*, Castelló, Diario de Castellón, 1878, 36. La cita del final del paràgraf prové de *La Alborada* (Castelló), 22-VIII-1886, 2.

42. *Gac. Agr. Min. Fomento*, 8, 1886, 596. *El Clamor de Castellón*, 9-V-1886, 2. La campanya de premsa va ser feta per *La Defensa* (Castelló) en setembre i octubre de 1886. L'impulsor de les plantacions a Torroella, i després a altres llocs d'Espanya, era Baldomero Mascort, que representava «La Ramie Française» i va visitar Castelló. B. MASCORT, «El ramio. Su estado actual en España», *Gac. Agr. Min. Fomento*, 9, 1887, 592-599.

43. J. RIBELLES, *Intereses...* 99, 111-112 i 141.

44. Una menció a l'ortiga tèxtil en *Diario de Castellón*, 17-X-1877, 1. A l'*arròs de secà*, en J. ALEMANY, «La agricultura en la provincia de Castellón», *Gac. Agr. Min. Fomento*, 18, 1881, 409. Sobre la seda, Arxiu de la Diputació de Castelló, Fomento, «Agricultura y ganadería», 1887-1925, n. 2.778. Sobre el tabac, J. RIBELLES, *Intereses...*, 211-214. Sobre el cotó, S. GARRIDO, «Cooperativismo, movilización social y cambio agrario: el Gremio de San Isidro», *Centenario de la Cooperativa Agrícola San Isidro*, Castelló, Caixa Rural, 1996, 127. Sobre l'opi, DGA, *El regadío en España*, 154.

prendre les seues decisions en un context d'incertesa, distava d'estar clar que fos l'opció més adequada: formar els horts de cítrics representava unes fortes despeses i no se sabia com evolucionaria el mercat, però sí que se sabia que existia el perill de perdre les inversions si a causa d'una sobreproducció baixaven les cotitzacions de la fruita. Ara sabem que no és això el que va passar, però no va ser excepcional que durant l'últim quart del segle XIX i els primers anys del segle XX els tècnics agrícoles mostressen una forta desconfiança pel futur de la taronja.

El prestigiós enginyer Sanz Bremón va advertir en diverses ocasions dels efectes catastròfics que tindria una caiguda de preus que considerava molt probable. I des de la capital de la Plana un altre enginyer, Bou Gascó, va sentenciar el 1880 que «*el hasta aquí floreciente comercio de la naranja ha entrado ya en el período de decadencia*».⁴⁵ Evidentment no va ser així, però en la dècada de 1880 es va parilitzar l'empenta exportadora. Segons Aliño, aquella etapa de relatives dificultats es va superar l'any 1887, i tot seguit les exportacions van experimentar un fort creixement fins la Primera Guerra Mundial, però no van cessar les veus de tècnics advertint sobre l'amenaça d'una sobreproducció.⁴⁶

És cert que aquella incertesa inicial no va ser obstacle perquè a les veïnes Vila-real i Borriana cresquessin les plantacions de manera molt ràpida. Però a Castelló concorrien tres elements singulars.

A causa de ser molt argilosa, en la seua horta, tan adequada per al cànem a condició de formigar en abundància, els tarongers es desenvolupaven pitjor que a les altres de la Plana.⁴⁷ Sobretot quan escassejava el reg, un problema recurrent, però que va ser especialment freqüent als anys setanta. Això no va impedir que en època posterior la majoria d'aquells terrenys fossen colonitzats per la taronja, però al final del segle XIX el record de la malaltia de la «goma» imposaria cautela.

Aquesta plaga, que s'havia presentat a la Plana al començament de la dècada de 1860 i va perdre virulència uns quinze anys més tard, va provocar una gran mortaldat d'arbres allí on l'aigua s'embassava amb major facilitat per ser la terra més argilosa. No va poder causar massa desastres a Castelló per la senzilla raó que els cítrics hi estaven encara poc difosos, però faria que els agricultors castellanencs extremessen en endavant la prudència.

En tercer lloc, també hi intervenien factors socials. A Vila-real i Borriana els propietaris van assumir pràcticament sempre l'explotació directa quan decidien

45. J. RIBELLES, *Intereses...*, 66. M. SANZ BREMÓN, «Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Valencia, ... 1875», *Estudios d'Història Agrària*, 2, 1979, 245-246. Per al que es diu immediatament després, B. ALIÑO, *El naranjo*, València, La Agricultura Española, 1900, 180.

46. L'evolució de les exportacions ha estat estudiada per V. ABAD, *Historia de la naranja, 1781-1939*, València, Comité de Gestión de la Exportación de Frutos Cítricos, 1984. Com a mostra de la desconfiança dels tècnics, A. MAYLÍN, *Memoria sobre el arbolado cultivado y espontáneo en la provincia de Castellón*, Madrid, DGA, 1904, 10. També pot observar-se en A. PONS, «Un huerto rodeado de secano», *Noticiario de Historia Agraria*, 6, 1993, 50-51.

47. F. BOU GASCÓ, *Estudio sobre el naranjo*, Castelló, Segarra, 1879, 83-84. E. BELTRÁN, *La Plana de Castellón*, Castelló, Armengot, 1919, 43-44.

plantar tarongers.⁴⁸ Com tot seguit veurem, a l'horta de Castelló l'arrendament va continuar tenint una presència considerable fins bastant avançat el segle xx: segurament perquè, pels dos motius anteriors, els propietaris preferien tenir assegurada la percepció de la renda en comptes d'embarcar-se en aventures relacionades amb el taronger. I sense la participació de l'amo era inviable que l'arrendatari assumís el pas de la «vella» a la «nova» especialització: suposant que comptés amb el capital necessari, hauria calgut que se li concedís una completa seguretat de poder continuar treballant la terra durant un període raonablement llarg, però els arrendaments eren a curt termini, encara que sovint es renovessin.⁴⁹

Una agricultura dominada per la renda

El 1850 es va afirmar que eren explotades en arrendament les dues terceres parts de l'horta. Trenta-cinc anys més tard, quan el cànem estava en plena decadència i s'hi estava expandint el taronger, ja només se'n treballava de manera indirecta el 50%.⁵⁰ I el 25% (568 ha) l'any 1900.⁵¹

Les fonts localitzades no ens permeten saber com hi van evolucionar al segle xxx les estructures de la propietat o l'arrendament. Però es disposa d'abundants *Repartiments* per al pagament de la guarderia rural en què apareixen tots els explotadors. No especifiquen qui era propietari cultivador directe i qui arrendatari, però la comparació entre un document que informa de la propietat d'una part de l'horta l'any 1860 amb el Repartiment de 1862 permet obtenir algunes conclusions.⁵²

	1860 (%)		1862 (%)	
	propiet.	superf.	cultiv.	superf.
fins a 1 ha	70,7	24,6	61,9	26,0
1,1-5 ha	26,1	49,2	37,5	70,4
5,1-10 ha	2,4	14,7	0,5	3,0
més de 10 ha	0,8	11,5	0,1	0,6

48. F. Bou, *Estudio...*, 204-205; E. MARTÍN, *Informe...*, 73; A. MAYLÍN, *Memoria...*, 30. El terme de Vila-real estava repartit el 1859 entre 2.906 propietaris, però ja només hi havia 281 arrendataris, que explotaven el 9,5% de l'horta; Arxiu Municipal de Vila-real, Repartiment de guarderia rural de 1859. Sobre Borriana, R. GARRIDO JUAN, *El arrendamiento consuetudinario valenciano*, València, Aeternitas, 1943, 73-74.

49. Sobre el curt termini, E. MARTÍN, *Informe...*, 73. Sobre les renovacions, R. GARRABOU, *Un fals dilema...*, 195.

50. Vegeu, respectivament, R. GARRABOU: *Un fals dilema...*, 193; *La crisis agrícola y pecuaria*, Madrid, Rivadeneyra, 1887, III, 526.

51. La superfície arrendada es va mantenir bastant estable durant les dues primeres dècades del segle xx, però va disminuir després de 1920 i cauria en picat a partir de la guerra civil: 568 ha el 1910, 493 el 1920, 257 el 1930, 168 el 1940 i 24 el 1971. He extret aquestes dades dels Repartiments per a pagar la guarderia rural conservats a la Cambra Agrària de Castelló.

52. Les dades de 1860 provenen de «Cierre de hilos» (AMCs, I.4.4.3-5); hi figura al voltant del 70% de l'horta. Els Repartiments de 1818 i de 1833 (tots a l'AMCs) informen d'una estructura de l'explotació molt similar a la de 1862.

Malgrat que les parcel·les cultivades en arrendament procedien sobretot dels amos de més de 5 ha, també utilitzaven aquest sistema d'explotació un gran nombre de terratinents forasters i de castellonencs no pagesos posseïdors de menys terra (si més no, al terme de Castelló). Pel que fa als arrendataris, la majoria eren propietaris minúsculs i llauradors sense terra pròpia,⁵³ la qual cosa era compatible amb la presència d'una potent capa de «llauradors suficients» (els cultivadors d'entre 1,1-5 ha) que explotaven superfícies relativament grans tenint en compte els requeriments de capital i de treball de la superintensiva agricultura local. Aquesta capa havia començat a perfilarse durant l'«època daurada» del cànem de la segona meitat del segle XVIII i va aprofitar el canvis revolucionaris de la primera meitat del XIX per a consolidar-se.⁵⁴ Alguns d'aquests llauradors benestants tenien preses en arrendament extensions d'una certa envergadura i utilitzaven per a explotar-les una quantitat important de treball assalariat. Gràcies a la seua capacitat d'acumulació en les conjuntures favorables, amb el temps acabarien convertint-se en un component fonamental de la nova classe dirigent, com en el conjunt del regadiu valencià.

Per efecte de la crisi del cànem, però, a la capital de la Plana el seu ascens es va veure parcialment frenat durant la segona meitat del vuit-cents, al contrari que als llocs de regadiu capaços de traure un major partit de la creixent demanda internacional sobre determinats productes de les hortes valencianes. Com ara a la veïna Vila-real, on a més d'enfortir-se els «llauradors suficients» es va produir durant aquesta etapa una substancial difusió de la petita propietat, que s'acceleraria pel voltant de l'any 1900.⁵⁵ Lluny d'això, a l'horta de Castelló sembla que es va accentuar la polarització en l'accés a la propietat de la terra.⁵⁶

	Propietaris (%)		Superfície (%)	
	1860	1900	1860	1900
fins a 1 ha	70,7	67,5	24,6	21,2
1,1-5 ha	26,1	28,4	49,2	47,8
5,1-10 ha	2,4	2,4	14,7	12,2
més de 10 ha	0,8	1,6	11,5	18,8

Per falta de recursos o per falta d'interès dels llauradors relativament acomodats, simultàniament va haver de disminuir la grandària mitjana de la superfície portada en arrendament, perquè el 1867 *«la mayor parte de las tierras que pagan renta*

53. No tenien terra en propietat el 58% dels 970 arrendataris que encara hi havia el 1910 a tot el terme (768 dels quals ho són a l'horta); segons el Repartiment de guarderia rural de 1910.

54. O. MARTÍ ARNÁNDIZ, *Un liberalismo de clases medias...*

55. S. GARRIDO, *Treballar en comú. El cooperativisme agrari a Espanya, 1900-1936*, València, Alfons el Magnànim, 1996, 189-211.

56. Les dades de 1900 provenen del Repartiment de guarderia rural d'aquest any; Arxiu Cambra Agrària.

en Castellón están en manos de pobres arrendadores». ⁵⁷ El Repartiment de guarderia de 1910 sembla confirmar-ho, però amb alguns matisos:

	arrendataris (%)	superfície (%)
fins a 1 ha	77,3	50,6
1,1-2 ha	18,8	35,3
2,1-5 ha	3,9	14,1

Del que hi ha pocs dubtes és del fet que la immensa majoria dels qui continuaven conreant cànem eren petits arrendataris. Per més que els propietaris rendistes llançaven crides per a efectuar un canvi de cultius i assajaven l'acimatació de nous productes, mentre van descartar l'opció del taronger van fer descansar en els seus llauradors la responsabilitat i el risc d'efectuar la substitució, ⁵⁸ però després del fracàs del canyamel aquests es van fer més impermeables a les incitacions.

4. Els condicionants socials de la producció

Segons el Servei Agronòmic Provincial, ⁵⁹ sense considerar la renda, al final del segle XIX l'alternativa en què participava el cànem proporcionava a Castelló els següents beneficis cada dos anys (en pessetes per hectàrea):

	producte	despeses	beneficis
cànem	1.327,20	1.257,00	70,20
fesols «de guaret»	401,00	130,50	270,50
blat	660,50	205,00	455,45
fesols «de rostoll»	370,20	130,50	239,70
total	2.758,90	1.723,00	1.035,85

Com els enginyers deien que s'hi pagava una renda mitjana de 450 pessetes per hectàrea i any, els beneficis anuals serien en realitat de 67,92 pessetes, de què encara caldria descomptar els impostos i altres contribucions. Així les coses:

a) El cànem originava unes despeses molt elevades, tant en termes absoluts com en relació amb el producte. Era a causa «del mucho laboreo que se practica para la siembra, que comprende la cava, atablar, labor de arado, desterronar, formación de hormigueros, colocar cañamiza, deshacerlos, desterronar, atablar,

57. *El Imparcial* (Castelló), 23-V-1867. Els arrendataris castellonencs «casi todos son pobres y arrendadores [sic] de pequeñas porciones», citat a R. GARRABOU, *Un fals dilema...*, 195.

58. Indicacions sobre el canyamel, en aquest sentit, a *Diario de Castellón*, 7-XII-1878, 1 i 7-II-1879, 1.

59. DGA, *Avance estadístico sobre el cultivo cereal y de leguminosas asociadas en España*, Madrid, 1891, 341-346.

*así como las relativas a la recolección, que comprende la siega, atar y deshojar, llevar el cáñamo a la balsa, colocarlo en la misma, sacarlo y extenderlo, secarlo en el suelo, volver el cáñamo a la alquería, agramarlo y almacenaje.*⁶⁰

b) El desglossament de les despeses permet entendre la importància de la contribució del cànem a la rotació:

	cànem	fesols	blat	fesols
adobat	637	0	0	0
formiguers	275	0	0	0
altres	345	130,5	205	130,5
total	1.257	130,5	205	130,5

Era molt exigent, tant en adobs com en la preparació de la terra, *pero tanto las labores como parte de los abonos se utilizan para otras plantas de la alternativa, que puede decirse que se obtienen sin más gastos que la siembra*.⁶¹ En altres paraules: les despeses atribuïdes al cànem corresponien en realitat al conjunt de la rotació. Cal destacar el paper dels formiguers, que corregien les característiques físiques del sòl, li aportaven potassa i el desinfectaven, i es practicaven a Castelló de manera especialment abundant: precisament pel cànem, que sense ells no hauria pogut cultivar-se satisfactòriament en una horta tan compacta. Hi eren bàsics, per tant, per a poder utilitzar la terra de manera intensiva, i se n'aprofitava com a combustible els canyamissos procedents de l'agramat.

c) Les 68 pessetes anuals que facilitava l'alternativa representaven un baix benefici, ja que el 1888 el taronger proporcionava uns beneficis de 408 pessetes per hectàrea i any a Algemesí.⁶² Queda així més clar per què els propietaris no pagesos de l'horta de Castelló optaven tan sovint per arrendar la terra: com el sistema cànem hi era tan difícil de substituir, considerarien que els escassos beneficis que generava no compensaven els riscos i les atencions que implicava assumir la gestió directa del patrimoni. Però des del punt de vista dels petits propietaris i arrendataris la rendibilitat de la rotació havia de ser més elevada. Els primers no inclourien la renda (és a dir, la renda que no percebien a causa de no donar la terra en arrendament) en el capítol de les despeses, i tant ells com els petits arrendataris tampoc no comptarien com a causa de despesa el majoritari treball que procedia de la unitat familiar. Pel que sembla, extensions de fins a 1 hectàrea de cànem podien cultivar-se fent ús exclusivament de treball familiar,⁶³ però no era excepcional l'ajuda de jornalers per a l'agramat fins i tot en aquests casos.

60. F. PALACIOS, *Estudio de los antecedentes...*, 42.

61. E. MARTÍN, *Informe...*, 27.

62. S. CALATAYUD, «L'expansió citrícola valenciana. Producció i propietat a la Ribera del Xúquer (1850-1930)», *Recerques*, 22, 1989, 103.

63. J. MILLÁN, *El poder...*

5. Arrendament i progrés agrari

Els rendiments del cànem castellonenc van experimentar continuades millores a partir del segle XVIII.⁶⁴

	kg/ha
1752	619-773
1819	773-927
1878	1.024
1891	1.140
1911	1.403

A banda dels progressos en l'adobat, és possible que una part substancial d'aquestes millores procedissen d'una selecció més acurada de les llavors, perquè «*son corrientes aumentos de un 25 a un 30 por 100 de producción empleando simientes de origen reconocido y acreditado*».⁶⁵ En la dècada de 1870 es van fer assajos al camp de pràctiques de l'Institut provincial amb varietats de planta desconegudes a la localitat. I al començament del segle XX el Gremi de Sant Isidre va proporcionar als socis llavors procedents de Bolonya, que pareix que no van tenir èxit.

El predomini de la renda i de la petita explotació, per tant, era compatible amb la innovació i la millora. Però també és cert que moltes de les dificultats del sector estaven provocades per la descapitalització dels majoritaris petits productors. Encara que ja s'havien fet comentaris anteriors, en la dècada de 1880 es va dir amb especial insistència que la incapacitat del cànem castellonenc —i valencià— per a competir amb el de procedència italiana tenia dos orígens principals. El primer era l'increment experimentat pels costos de producció, a causa sobretot de l'augment dels jornals dels agramadors, que en poc de temps havien passat de cobrar 3 rals per arrova a cobrar-ne entre 7 i 8.⁶⁶ El segon, i més important, eren les deficiències de l'enriuat i l'agramat, directament relacionades amb les característiques socials de la producció.

64. Les dades de 1752 són de la petita horta de Borriol, on és possible que els rendiments fossin més baixos que a Castelló; AMCs, informe del 26-VII-1752. Les altres provenen, respectivament, de: JAUBERT DE PASSÀ, *Canales...*, 132n.; E. MARTÍN, *Informe...*, 29, DGA, *Avance estadístico...*, 1891, 341-346; A. ALCARAZ, *Estudio...*

65. *Primer Congreso Nacional...*, 53. Com el cànem embastardia si s'utilitzaven les llavors del terreny, a mitjans del set-cents ja era habitual portar-ne des de Moratalla, Caravaca o Cehegín; AMCs, escrit sense data, però de la dècada de 1750. Solia fer-se una cosa pareguda a la resta de centres productors. Pel que fa als adobs, no deixa de resultar significatiu que una de les primeres proves amb el guano que es van fer al País Valencià —i per tant a Espanya— tingués lloc en camps de cànem de Castelló, segons relata F. POLO DE BERNABÉ, *Memoria sobre el guano y su aplicación para varias cosechas en el Reino de Valencia*, València, B. Monfort, 1846, 8.

66. *La Defensa* (Castelló), 22-VIII-1886, 2. A la *Revista de la Sociedad Valenciana de Agricultura* (València), 94, 1886, 252, es parla d'uns increments similars referits a València i es descriuen les dures condicions de treball dels agramadors.

La missió de l'enriuat era separar de la tija les substàncies gomoresinoses que la mantenen unida. Per a fer-lo es col·locava el cànem, sota pedres per a evitar que flotés, en basses de maçoneria, i després s'inundava. El procés es feia a partir del mes d'agost i durava entre 20 i 30 dies, renovant l'aigua de tres a quatre vegades.⁶⁷ Entre altres motius, es deia que era un sistema poc satisfactori perquè les garbes no fermentaven totes al mateix temps en no ser uniforme la temperatura del safareig. Com a possible solució els tècnics proposaven l'enriuat en aigua corrent tal com es practicava a Itàlia o Bèlgica, però reconeixien que al País Valencià era un sistema inviable: perquè a l'estiu escassejava l'aigua, i quan n'hi havia en abundància arrossegava matèries en suspensió que haurien restat qualitat a la fibra produïda. Una segona alternativa, l'enriuat a vapor, era encara més impensable, però en aquest cas perquè calia un volum de producció i unes inversions que estaven fora de l'abast del petit agricultor.

Per a l'agramat s'utilitzava un tronc de figuera, que descansava en el sòl per un extrem i en unes potes de fusta per l'altre:

*En la parte superior y en el sentido de su longitud tiene abierta una ranura de sección triangular, sobre la que descansa otra pieza de madera que lleva una lengüeta de hierro y cuya pieza va unida al tronco por una charnela. El operario coloca el haz en la ranura debajo de la pieza movable y, al mismo tiempo que con la mano izquierda lo va adelantando, con la derecha levanta y baja con ímpetu la pieza que lleva la lengüeta, logrando de este modo que salten las cañamizas y quede limpia la hilaza.*⁶⁸

I abans de començar el filat encara calia pentinar les garbes amb una pinta de pues de ferro, per tal de separar-ne les fibres més curtes i de menor qualitat. El pentinant —que era la primera operació que no controlaven els llauradors, sinó els artesans consumidors— era necessari perquè, durant el procés previ de l'agramat, «a los repetidos golpes de la lengüeta de hierro sobre las fibras, por habilidad que tenga el obrero, parte se rompen, y nunca las restantes presentan el grado de división y paralelismo que la industria exige, perdiendo nuestro cáñamo, con la operación indispensable del rastrillado, de un 25 a un 30 por ciento». Segons s'afirmava, era eixa la causa principal que el cànem castellonenc fos poc competitiu, ja que

el cáñamo italiano, a pesar de pagar los derechos de aduanas, los gastos de porte y comisión, que no bajarán todo de tres pesetas por arroba, se presenta en nuestro mercado al mismo precio que el mejor nuestro; pero [...] al compra-dor

67. M. SANZ BREMÓN, «Memoria...», 241. Per a una descripció més detallada, *Revista de Castellón*, 15-IX, 1-X i 1-XII de 1882. M. SANCHIS GUARNER i V. G. DIAGO («La elaboración manual del cáñamo en la Vall d'Uixó», *Revista Valenciana de Filología*, 1, 1966, 7-22) relaten totes les complexes operacions relacionades amb el cànem. L'explicació que jo faig està tremendament simplificada.

68. M. SANZ BREMÓN, «Memoria...», 242. També prenc d'allí l'explicació que segueix sobre el pentinat.

le resulta más ventajoso, porque además de la fortaleza de su fibra, agramado por un medio mecánico se conserva ésta entera como se desprende de su caña, y en la operación de rastrillado no produce estopa ni agramiza, y resulta casi al mismo peso que antes tenía, mientras que el nuestro disminuye cuatro libras por arroba por término medio.⁶⁹

Des de feia molt de temps, era evident per a tots que calia utilitzar agramadores mecàniques —amb resultats poc satisfactoris, a València ja se n'havien inventat dues a la darrerria del segle XVIII.⁷⁰ Però, malgrat que al final del segle XIX n'hi havia de molt senzilles i relativament barates (el 1877 s'informava de l'existència d'un model que costava 750 pessetes), resultaven excessivament cares per als petits productors, mentre que els propietaris acomodats que els arrendaven la terra es limitaven a donar-los consells sense mostrar cap intenció d'adquirir-les pel seu compte.

En aquest assumpte fonamental la iniciativa oficial va mostrar també una sorprenent ineficàcia. A finals de la dècada de 1870 la Junta Provincial d'Agricultura va proposar a la Diputació la compra d'una agramadora moderna, però aquesta ho va considerar impossible a causa de la seua falta de recursos, sense que tornés a ressuscitar-se la idea. La solució la portaria el cooperativisme, però ja en una època molt tardana: sembla que les agramadores mecàniques adquirides a partir del 1899 per la Cambra Agrícola i, especialment, pel Gremi de Llauradors de Sant Isidre van ser les primeres que van funcionar a Castelló.

Aquesta darrera entitat, una de les moltes cooperatives fundades al País Valencià i a Espanya per impuls del jesuïta Antoni Vicent, va prestar una especial atenció al cànem: va estudiar quins adobs químics li eren més escaients, va establir una secció perquè els socis petits llauradors poguessen vendre en bones condicions la collita de fesols,⁷¹ va fer diversos experiments al seu camp de pràctiques... Gràcies a tot això, al començament del segle XX es va reforçar una polarització política que, com ha explicat M. Martí, arrancava com a mínim dels inicis de la Restauració. Castelló disposava d'una gran quantitat de jornalers i artesans, dos components essencials del món del cànem, que van ser captats de manera majoritària pel republicanisme, que ja s'havia convertit abans de la promulgació el 1890 del sufragi universal masculí en la indiscutible força hegemònica de la ciutat. Mentrestant, l'altre integrant bàsic de l'univers del cànem, els llauradors productors, es mantenien majoritàriament apegats a les tradicions catòliques i des dels primers anys del nou-cents, coordinats pel Gremi, van actuar com a bases

69. *La Defensa*, 22-VIII-1886, 2. S'havia dit una cosa pareguda a *Diario de Castellón*, 17-X-1877, 1.

70. M. FERNÁNDEZ i I. GONZÁLEZ, «Las plantas textiles en España y en la América Virreinal», *La agricultura viajera*, Madrid, Real Jardín Botánico, 1990, 182.

71. Després de la del cànem, el 1880 la segona collita en valor de Castelló era «la de alubias o habichuelas, si bien más importante que la anterior por circunstancias especiales de este país, en donde su cultivo en general es por medio de arrendamiento, cuya merced se paga del valor del cáñamo, quedando aquella cosecha para sufragar la manutención del arrendatario y su familia y los gastos de cultivo», J. RIBELLES, *Intereses...*, 59.

d'una dreta confessional, quasi amb tanta capacitat mobilitzadora com la dels republicans, articulada de manera molt primerenca a la capital de la Plana.⁷²

De tota manera, el Gremi va poder perllongar la vida d'un món que s'acabava, però la del cooperativisme va ser una solució incompleta, perquè durant el primer terç del segle xx l'agramat a mà va continuar sent majoritari a Castelló, igual que a l'Horta de València o al Baix Segura.⁷³

6. *Conclusions*

El cas de Castelló ens ha proporcionat nou material de judici a propòsit de l'actuació dels grans terratinents en relació a la millora agrària. Com fa notar S. Calatayud, les elits rurals valencianes del segle xix van donar mostres de tenir una abundant informació sobre els progressos assolits en altres agricultures i van fer propostes de reforma tècnicament adequades. De fet, l'assumpció d'un paper d'intermediació en la difusió de les innovacions va ser un dels principals mecanismes que van utilitzar les classes propietàries sorgides de la revolució liberal per a legitimar la seua posició de preeminència.⁷⁴ Però sovint es van limitar a fer proves, mentre que en última instància feien descansar sobre els arrendataris l'adopció del que aconsellaven. La seua actuació va produir fruits innegables, però la millora estava destinada a ser inviable si era incompatible amb les pràctiques tradicionals —que tan bons resultats estaven donant en conjunt— o quan excedia les possibilitats econòmiques dels cultivadors camperols. És això el que va passar amb l'enriuat i l'agramat del cànem. A més de tractar repetidament l'assumpte al seu butlletí, la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València ja va oferir un premi el 1842 a qui presentés la millor agramadora mecànica, però al final del segle l'agramat a mà continuava sent pràcticament l'exclusiu.

A la darrereria del vuit-cents, en el context de l'anomenada crisi agrària finisecular, les classes terratinents van contemplar com la seua hegemonia sobre el món rural era posada en dubte i es va accentuar la seua necessitat de legitimar-se. Com a tot Espanya (i a tot Europa), va ser aleshores quan van impulsar un associacionisme interclassista adreçat als petits llauradors, però sempre sota el seu control, potencialment capaç de difondre la millora tècnica amb major efectivitat que abans. A Castelló van sorgir per aquells moments el Gremi de Llauradors de Sant Isidre (1896) —a més d'altres cooperatives no confessionals—, la Comunitat de Llauradors (1898) o la Cambra Agrícola (1899). Significativament, també va ser aleshores quan hi van fer acte de presència les primeres agramadores modernes.

72. M. MARTÍ MARTÍNEZ, «Los grupos sociales agrarios en la política urbana del País Valenciano: Castelló de la Plana, ss. XIX-XX», *Noticiario de Historia Agraria*, 11, 1996, 57-79. S. GARRIDO, «Cooperativismo, movilización social y cambio...».

73. *Primer Congreso Nacional...*, 54.

74. S. CALATAYUD, «Difusión agronómica y protagonismo de las élites en los orígenes de la agricultura contemporánea: Valencia, 1840-60», *Historia Agraria*, 17, 1999, 99-127.

Aquestes transformacions finiseculars van coincidir amb l'inici d'una mutació en el capitalisme agrari valencià, que, de manera progressiva a mesura que transcorria el segle xx, va anar perdent el seu caràcter rendista. ¿Havia actuat el predomini de l'explotació indirecta com una obstrucció per al procés de canvi agrari?

A primera vista, el que hem explicat sobre la Plana sembla apuntar cap a una resposta afirmativa: a diferència de Castelló, a Vila-real o Borriana, on els terratinents havien assumit la gestió directa del seu patrimoni en ple segle xix, la substitució de conreus que va desembocar en el monocultiu del taronger va ser molt precoç i ràpida. Però seria una conclusió excessivament simplista, perquè, com estudis concrets han demostrat,⁷⁵ la fórmula de l'arrendament no va ser incompatible amb una activa intervenció dels amos de la terra en la direcció de les explotacions: podien determinar què calia plantar, regular la utilització d'adobs i fer inversions per a millorar les infraestructures. L'explotació indirecta, en definitiva, no significava necessàriament una actitud absentista dels propietaris, i no va ser obstacle perquè pogués consolidar-se al regadiu valencià una de les agricultures més dinàmiques de tota la Mediterrània.

Però el cas de Castelló ens ha servit per a mostrar que aquell model també tenia els seus límits, perquè, sota la confluència de determinades condicions específiques, a partir de cert moment sí que podia actuar com un fre per a la millora. Sens dubte, va ser un entorpiment relatiu, perquè no va impedir que els rendiments del cànem experimentessen millores substancials. Però sí que va fer més difícils els intents de trobar-li un substitut, que era en definitiva del que es tractava.

Aprofitant els seus avantatges comparatius, al segle xviii Castelló s'havia abocat a produir cànem. L'entrada en crisi d'aquest pel voltant de l'any 1865 va coincidir amb els inicis de l'expansió del taronger a la resta del regadiu de la Plana. Les condicions edafològiques de l'horta de la capital feien que hi fos més complicada, però no impossible, l'adopció dels cítrics: si els propietaris castellonencs van tardar a fer-ho va ser molt probablement perquè la seguretat en la percepció de la renda desincentivava l'assumpció d'un major risc. Probablement també, la seua actitud va anar evolucionant a mesura que la decadència del cànem es feia més profunda i els retards en el pagament de la renda es van convertir en una cosa habitual: «*si la caña [de azúcar] no se aclimata —es va vaticinar el 1879— el propietario que no cobra o cobra mal sus arrendamientos querrá convertir sus campos en naranjales*», en efecte, les terres on s'havia plantat canyamel «*volvieron, unas, las menos, a la antigua alternativa y otras se convirtieron en huertos [de naranjos]*».⁷⁶ D'aquesta manera, la substitució del cànem pel taronger només es va consumir a mesura que els propietaris van anar assumint la gestió directa del seu patrimoni.

75. Per exemple, S. CALATAYUD, J. MILLÁN i M. C. ROMEO, «La noblesa propietària en la societat valenciana del segle XIX», *Recerques*, 33, 1996, 79-101.

76. *Diario de Castellón*, 7-II-1879, 1; A. MAYÚN, *Manual práctico para el cultivo del naranjo*, València, Tip. Moderna, 1905, 7.

Però al llarg del segle *xx* els rendistes de l'horta castellonenca havien explotat directament, quasi com a norma, les terres que posseïen en la zona de secà del terme municipal. Era sovint un terreny pedregós i de mala qualitat, no apte per a cereals o tubercles, la gran majoria del qual (sobre el 80%) estava ocupat per garrofers, la resta per oliveres i vinyes. En part, si hi feien ús de l'explotació directa seria per tal d'evitar els elevats costos de transacció associats a deixar cultius arboris a càrrec d'arrendataris: calia extremar la precaució en prevenció que el pagès, interessat a traure una rendibilitat immediata, fes malbé la inversió (per exemple, per mitjà de tals excessives per a llenya poc abans de la finalització del contracte). En part també —i sobretot—, aquella opció guardaria relació amb el fet que en el secà eren baixos els rendiments de la terra, però, com que el garrofer és molt poc exigent en labors, hi era relativament elevada la productivitat del treball. A més, els requeriments de mà d'obra es concentraven en l'època de la recol·lecció i no exigien especialització; de fet, sembla que en la recol·lecció intervenien un gran nombre de dones i xiquets, que rebien uns jornals considerablement més baixos que els de la població adulta masculina.

Dit amb poques paraules: les condicions del secà eren òptimes per a l'explotació directa. Tot al contrari que les de l'horta, on l'intensiu en labors, exigent en sabers i difícilment mecanitzable conreu del cànem donava lloc a una alta productivitat de la terra i a una baixa productivitat del treball.

Gràcies a la perforació de pous i a les aigües obtingudes d'una rambla, a partir dels últims anys del vuit-cents el secà va començar a ser transformat en regadiu. Després de ser artigat, els cítrics es desenvolupaven a la perfecció en aquell terreny, més solt que el de l'horta, i els mateixos terratinents que encara no s'havien decidit a prescindir de l'arrendament al regadiu tradicional s'hi van llançar a plantar tarongers fent ús de treball assalariat. Però hi va haver algunes excepcions. De vegades amb caràcter temporal, perquè determinats propietaris van subscriure contractes d'arrendament per tal de disminuir els costos salarials de l'operació: a canvi de poder treballar gratuïtament la terra durant alguns anys (i en ocasions de rebre alguna petita parcel·la en propietat al final del procés), els arrendataris s'encarregaven de fer l'artigament i de formar els horts, que tornaven posteriorment a l'amo. Però altres vegades va ser una excepció més duradora, com ara la que va protagonitzar un personatge que ja ens ha aparegut en parlar del cànem, Arturo Vallés, baró de la Pobla Tornesa. Cal afegir ara que sabem que era un gran lector de premsa agronòmica, que feia anàlisis químiques de les seues terres per tal de conèixer quins adobs els eren més convingents, o que només es decidia a impulsar una substitució de cultius després de fer càlculs molt acurats sobre la rendibilitat de l'operació.

En el Repartiment de guarderia de 1900 figuren al seu nom 16,5 ha d'horta (treballades per 17 arrendataris), 26 ha de secà (explotades directament) i 13 ha de nou regadiu (treballades per 12 arrendataris). Vint anys després havia augmentat la propietat que reunia a Castelló, però els criteris per a explotar-la romanguen invariables: 23,5 ha d'horta (24 arrendataris), 21,6 ha de secà (directament) i 37,5 ha de nou regadiu (62 arrendataris).

De tota manera, el 1920 el nou regadiu del terme s'estenia per 760 ha, pràcticament totes de tarongerar, però només 55 d'elles (el 7,3%) eren explotades per mitjà d'arrendataris. Mentrestant, encara es treballaven de manera indirecta 493 ha de l'horta (el 21,4% del total), i en aquestes, que rarament contenien cítrics, continuava predominant el cànem.

O siga, que els rendistes que, en part per ser rendistes, no impulsaven el canvi i es comportaven a l'horta d'una manera aparentment rutinària, simultàniament podien mostrar en l'antic secà una actitud inequívocament emprenedora, utilitzant en ocasions contractes d'arrendament. Posa això una vegada més de manifest, en definitiva, que elegir una determinada opció productiva era una decisió de caràcter complex, des del moment que, com a resultat de la intervenció d'una àmplia gamma de condicionants, les respostes dels propietaris distaven de ser mecàniques i unidireccionals. Per a entendre adequadament la seua actuació cal tenir en compte aquests condicionants, cosa que només pot fer-se per mitjà d'una anàlisi històrica que aspire a obtenir interpretacions generalitzables, però que no incórrega en simplificacions abusives.